

НА ШЛЯХУ ДО ПРОФЕСУРИ: КАР'ЄРНІ ТРУДНОЦІ ПРИВАТ-ДОЦЕНТІВ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ

А Авторка аналізує процес поступового запровадження до викладання в університетах кадрів приват-доцентів. При цьому наголошується, що і влада, і керівництво навчальних закладів намагалися вишукувати як у гімназіях, кадетських корпусах, так і серед випускників університету талановиту молодь. Доводиться, що інститут приват-доцентури не міг швидко зайняти міцні позиції через суто суб'єктивні фактори.

Ключові слова: приват-доценти, вакантні кафедри, доценти, pro venia legendi, оплата.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Університетський статут 1863 р. поставив колективи університетів Російської імперії у досить складну ситуацію. У п'яти з них на вересень того року були вакантними п'ять кафедр, де мали викладатися дисципліни, вперше вказані в Статуті. Більше того, для їхнього заповнення на той час навіть не готувалися викладачі за кордоном чи всередині держави (крім одного кандидата на теорію та історію мистецтва). Крім того, існували вакансії й по інших кафедрах. Наприклад, у Харківському університеті – педагогічна, римське право, фінансове право, медична хімія та фізика, терапевтична клініка. Хоча ще 21 травня 1860 р. влада санкціонувала продовження служби професорам і ад'юнктам після 30 років викладання.

Звичайно, університети постійно намагалися заповнювати вакантні кафедри, вишукуючи таланти, у тому числі серед учителів гімназій, випускників університетів зі статусом кандидата чи магістранта. Типовий приклад: учитель Київського кадетського корпусу М. Є. Ващенко-Захарченко, після закінчення Університету Святого Володимира протягом 1847–1852 рр. перебував за кордоном. Там він відвідував лекції та практичні заняття відомих математиків. Додамо, що за кордоном М. Є. Ващенко-Захарченко перебував за власні кошти. Через 10 років після повернення з-за кордону він склав усні та письмові випробування на магістра і захистив дисертацію. Її наукову достовірність намагався заперечити проф. М. А. Дяченко, який заявив, що текст – «проста компіляція», автор начебто виявив слабкі знання з історії предмета. Але ж на ті часи всі магістерські дисертації були компілятивними! Професори М. І. Таліцин та І. І. Рахманінов, навпаки, відзначили досить глибоку обізнаність магістранта, дисертація якого складалася з 55 положень. М. Є. Ващенко-Захарченку було вирішено видати диплом магістра чистої математики [9, с. 39].

З вересня 1863 р. дисертація pro venia legendi повинна була надаватися особою, яка претендувала на посаду приват-доцента, лише в друкованому вигляді. Від автора не вимагали наукових новацій, він повинен був якомога глибше, доказово висвітлити стан опрацювання тієї науки, яку він планував викладати. Звичайно, за якістю ці роз-

мірковування були різними. Скажімо, Ф. І. Леонтович на 88 сторінках своєї праці показав глибоке знання Литовських Статутів, вплив цього законодавства на суспільно-економічне життя населення, особливо руського [4]. У Харківському університеті вчена рада після 7 березня 1867 р. вирішила надрукувати пробну лекцію приват-доцента В. Іконникова історіографічного змісту «Очерки разработки русской истории в XVIII веке» [5]. Як відомо, протягом 1892–1908 рр. він розширив її часові рамки, надрукувавши двотомну роботу у чотирьох частинах «Исследование русской историографии», що зберегла науково-бібліографічну цінність до наших днів.

Навпаки, 27 лютого 1866 р. на юридичному факультеті Новоросійського університету В. Пфаф не зміг захистити свою працю на pro venia legendi «О формальных договорах древнего римского права». Його спосіб викладення змісту, полемічні засоби не сподобались членам факультету, заперечення на критику виглядали непереконалими. Цей висновок примусив керівництво факультету відмовитись від слухання його пробних лекцій, тому що на посаду приват-доцента В. Пфаф не підходив. Деяко дивна ситуація, адже він мав не лише звання кандидата й бакалавра після закінчення Дерптського університету, але й доктора права Лейпцігського університету [2, с. 58–60]. Певно, факультет не бажав брати на роботу підданого іншої держави.

Виклад основного матеріалу. На початку 60-х рр. Міністерство народної освіти констатувало: в країні мало висококваліфікованих професорів, тому що їхня платня надто невисока, складно скласти іспити на отримання наукових ступенів, тому немає бажаних займатися наукою [6, с. 72]. Безумовно, знизився і рівень знань студентів, навіть у порівнянні з 40-ми роками, а у професури не існувало вагомих стимулів для поліпшення своїх навчальних курсів.

Саме з метою збільшення кількості професорів та ад'юнктів і було введено 9 червня 1842 р. в університеті Святого Володимира, а потім і в інших посаду доцента. Деяко пізніше в раді міністрів Російської імперії стверджували, що під цією назвою насправді узаконили приват-доцентів. Але ж доценти із самого початку свого існу-

вання мали «права вважатися на держслужбі», тоді як приват-доценти до літа 1884 р. іменувалися «сторонніми особами». До середини 1863 р. доцентів було обмаль: лише у Московському, Санкт-Петербурзькому, Київському університетах. Вони дійсно «не справили помітного впливу на покращення викладання». До того ж доцент повинен був мати науковий ступінь магістра і захистити ще дисертацію *pro venia legendi*. В документах Міністерства не було чітких вказівок щодо порядку допущення доцентів до викладацької діяльності. Деякі вчені ради проводили балотування таких осіб щодо права читання лекцій [7, с. 3].

Уже при обговоренні проекту університетського Статуту 1863 р. було добре видно, що доценти і приват-доценти матимуть різні права. Проф. К. Ф. Кесслер був переконаний, що балотувати доцентів через кожні 3 роки, як приват-доцентів, недоцільно. Рада Харківського університету вважала за необхідне призначати на трирічний термін лише молодших доцентів і приват-доцентів. Після цього можна буде вибирати їх на невизначений час. При цьому лунала апеляція до досвіду німецьких університетів. Якщо більшість членів вченої ради Університету Святого Володимира висловилися проти заміни лекторів приват-доцентами, то проти заміщення їх доцентами виступали лише семеро. М. І. Костомаров наступним чином пояснював причину незначного розповсюдження доцентури: «...можна було й раніше передбачити, що мало з'явитися бажаючих читати задарма, особливо коли схильність до занять наукою демонстрували завжди більш особи бідні і незнатного походження, ніж заможні, люди родовиті». Якщо, вважав він, надавати приват-доцентам відповідний гонорар, вони внесуть свіжий струмінь до наукової атмосфери і не дозволять старим професорам «віддаватися солодкій дрімоті на своїх м'яких олімпійських сідницях». У свою чергу, інспектор казенних училищ Московського навчального округу Шестаков «справою першої необхідності» для приват-доцентів назвав конкуренцію з професорами, створюючи паралельні з ними навчальні курси [1, с. 16, 23, 36, 304].

Як показав час, приват-доценти у своїй переважній більшості вели обов'язкові навчальні курси, отримуючи при цьому значно меншу платню, ніж навіть екстра-ординарні професори. Ця ситуація почала дещо змінюватися лиш в кінці XIX – на початку XX ст. Що стосувалося конкуренції, то вона в університетах Російської імперії вважалася фактично неприпустимою і, якщо існувала, то як виняток.

Значна кількість ординарних професорів трьох університетів підросійської України пройшла через посаду приват-доцента. Їхні обов'язки в цьому статусі нічим не відрізнялися від діяльності штатних викладачів. Так, згадуваний раніше М. Є. Ващенко-Захарченко вів лекції на 4-му курсі фізико-математичного факультету з теорії ймовірностей. Потім йому доручили читати курс теорії чисел. Він за короткий час опублікував три статті, переклав два навчальні посібники з математики на російську мову (з англійської та німецької). При

цьому одержав за півріччя 600 руб., які йому виплачувалися, на відміну від професури, щомісячно. В іншому разі М. Є. Ващенко-Захарченко, як і більшість приват-доцентів, не мав би ніяких коштів на прожиття [10, с. 9–10].

Університети відбирали ще серед студентів тих осіб, які засвідчили прихильність до наукової творчості, одержали золоті чи срібні медалі за конкурсні праці. Наприклад, восени 1864 р. студенти історико-філологічного факультету М. П. Драгоманов захистив дисертацію *pro venia legendi* на тему «Імператор Тиберій», провів дві пробні лекції. При цьому, як зазначили члени факультету, «виявив і знання, і здібності, і любов до наукової праці». Але вчена рада відмовилась надсилати його за кордон, тому що 7 лютого 1864 р. вирішила: право на таке відрядження повинні мати лише особи зі вченим ступенем [10, с. 8–9].

В. І. Авсеєнко теж одержав позитивні відгуки на свою працю «Італійський похід Карла VIII та його вплив на Францію», а в журналі «Русский вестник» опублікував уривки зі своєї книги «Малоросія у 1767 році». Крім того, в журналі «Русское слово» було надруковано його статтю «Томас Морус» і три інших статті. Проф. В. Я. Шульгін таким чином характеризував потенційних викладачів: «Студент М. П. Драгоманов за обдарованнями і здібностями до самостійної роботи, можливо, переважає П. Алексеєнка, але поступається йому у здатності до безперервно-посидючих наукових занять» [12, с. 41]. Протягом 1864/65 навчального року М. П. Драгоманов читав лекції із загальної історії та історії стародавнього Сходу. Спочатку він одержував лише 600 руб. щорічно, потім до них додали ще 400 руб. Однак його робота за насиченістю нічим не відрізнялась від занять доцента чи екстраординарного професора. Він приймав іспити, аналізував письмові роботи, брав участь у кампанії вступних випробувань. Тому у вересні 1866 р. М. П. Драгоманов почав одержувати 1200 руб. Адже з 1866/67 навчального року він зобов'язався вести історію Риму від Гракхів до великого переселення народів (студентам 1–8 семестрів по 3 год. щотижнево) [18, с. 20–21].

Професію викладача М. П. Драгоманов вибрав цілком свідомо, адже ще студентом читав лекції з російської історії у «Тимчасовій педагогічній школі». Після смерті батька працював учителем географії у другій гімназії Києва. Отримуючи в Університеті Святого Володимира досить низьку платню, утримував на неї брата, сестру, а з 1864 р. – і дружину. Для отримання гонорарів писав замітки до редакцій газет, включаючи «Санкт-Петербургские ведомости», займався літературною критикою. Через це лише в 1870 р. захистив магістерську дисертацію. В цьому сенсі висновок М. І. Костомарова щодо факту невисоких матеріальних статків більшості приват-доцентів справедливий.

Високу оцінку членів юридичного факультету університету Святого Володимира одержала дисертація *pro venia legendi* кандидата права О. Ф. Кістяковського «Щодо припинення обвинувачуваними способів ухилення від слідства та суду, особливо

щодо попереднього тюремного ув'язнення». Закони Російської імперії, пов'язані з цим масовим явищем, він визнав надто неточними, непевними, поліційний нагляд і домашній арешт – дуже ненадійними. На його думку, безгрошова запорука не забезпечувала надійності; попередніх ув'язнень реєструвалось занадто багато. Підданих там тримали, як правило, дуже довго, умови перебування виглядали нестерпними, обтяжливими. Влада використовувала попереднє ув'язнення, щоб будь-якою ціною добути у підозрюваних признання [3, с. 31–32]. Як і М. П. Драгоманову, приват-доценту О. Ф. Кістяковському до кінця 1866 р. підвищили платню з початкових 600 руб. до 1200 руб. Адже крім викладання кримінального права (ця кафедра була вакантною кілька років), він брав участь у випробуваннях осіб, що претендували на ступені кандидата й магістра. А ця робота вимагала від нього відповідного аналізу наукових праць пошукачів [16, с. 16].

Важливі, болючі для тодішнього суспільства проблеми підняв у своєму виступі перед лікарями Києва приват-доцент Л. О. Лавровський. Він наголосив на необхідності для майбутніх подружніх пар добре знати стан здоров'я кожного з них, що важливо не тільки для сім'ї, але й для суспільства в цілому. Зауважив на незадовільному стані зубів у більшості населення, жалюгідному становищі київської системи охорони здоров'я, адже на 70-тисячне місто існувала тоді лікарня на 200 ліжок. Значна частина громадян користувалася, як багато років тому, послугами знахарів чи шептук. Вражаюче брудним залишався Київ, жаклиний сморід забивав дихання у робітничих та солдатських казармах [19]. У якості приват-доцента Л. О. Меровський вів діагностику внутрішніх хвороб біля ліжка хворого студентам 5-6 семестрів – спершу по 4, потім по 6 год. щотижнево. Крім того, він проводив заняття з мікроскопії та хімії – 2 год., ларингоскопії – теж по 2 год. на тиждень. При цій завантаженості одержував зі спецрахунків університету 400 руб. На жаль, приват-доцентам до серпня 1866 р. виплачували жалування лише зі спеціальних фондів. А вони призначалися для багатьох потреб, включаючи різного роду господарські справи, закупівлю устаткування для лабораторій тощо. Доцентам же із самого початку було дозволено виділяти певні суми із залишків грошей особового складу кафедр. Нерівність між доцентами та приват-доцентами існувала навіть у рівні доступу до бібліотечного фонду університетів. Інакше 15 вересня 1864 р. юридичний факультет не прохав би вченої ради дати дозвіл приват-доценту Ф. І. Леонтовичу (майбутньому ректору Університету Святого Володимира) на одержання книг з університетської бібліотеки [14, с. 7].

Складно йшов процес із запровадженням приват-доцентів у Харківському університеті. Якщо тут на початку 1864 р. їх було всього двоє, то в Університеті Святого Володимира за 1863/64 навчальний рік – шестеро. Історико-філологічний факультет Харківського університету для викладання римської словесності запросив О. Левандовського. Однак професори Д. І. Каченовський та

І. П. Сокальський заявили, що він погано освоїв цей предмет, а під час диспуту незадовільно висвітлив сутність дисертації *pro venia legendi*, не дав відповідей на зауваження. Невисоко оцінили і його пробну лекцію. Однак вчена рада не зважила на їхню критику і допустила О. Левандовського до читання курсу римської словесності. Протягом 1865/66 навчального року він проводив заняття безкоштовно і згоджувався й далі не отримувати винагороди. Але факультет звернувся з проханням до членів вченої ради виділити йому хоча б 200 руб. За 1866 р. Харківський університет мав уже вісім приват-доцентів, причому оплата кожного з них була різною: по 500, 750, 1000, 1200 руб. [11, с. 270–271]. Саме через невизначеність отримуваних сум їх досить швидко переводили у штатну доцентуру: так було з М. Ковалевським, В. Алексєєвим, П. Цитовичем та ін. В університеті Святого Володимира О. Ф. Кістяковський був приват-доцентом менше трьох років: з 25 вересня 1864 до 2 червня 1867 рр.

При обговоренні на вченій раді Харківського університету питання щодо можливості заміщення вакантних кафедр доцентами протестів не викликало. Розбіжності виникли лише щодо терміну обрання: на три роки чи більше. Коли ж мова зайшла про академічну можливість для приват-доцентів, які досить гарно проявили науково-педагогічні здібності, спершу більшість проти цього заперечувала. Потім домовились, що при надзвичайно гострій потребі можна дозволити. Але при цьому було уточнено: лише на рік, при умові, щоб жоден приват-доцент не вважав, що він заміщає кафедру, хай і тимчасово – адже він стороння для університету особа [15, с. 13].

А priori вважалось, що доценти чомусь мають істотні переваги перед приват-доцентами. Ілюстрацією цього висновку може бути хоча б приклад з викладанням російської історії у Харківському університеті, коли на посаду доцента запрошували з Москви Г. Ф. Карпова. В цей час (1867/68 навчальний рік) її вів приват-доцент, магістр В. С. Іконников – майбутня зірка Університету Святого Володимира. Навчаючись у Києві, він одержав золоту медаль за твір «Максим Грек», що зайняв 351 друковану сторінку. Між тим брати Лавровські у травні 1867 р. категорично заперечували проти подальшого викладання ним курсу російської історії. Проф. П. О. Лавровський назвав його викладання «поверховим». Більше того, він намагався довести, що вчена рада довірила В. С. Іконникову цей предмет «скоріше припускаючи наявність у нього достоїнств, ніж на підставі дійсних і доведених наукових та викладацьких заслуг». Однак декан історико-філологічного факультету О. П. Рославський-Петровський спростував висновки П. О. Лавровського, і рада продовжила В. С. Іконникову термін викладання до 8 жовтня 1867 р. Потім, звичайно, він покинув Харків.

Восени 1866 р. створений вченою радою Університету Святого Володимира спеціальний комітет із числа професорів дійшов висновку щодо необхідності змін у правилах захисту наукових ступе-

нів. Інакше труднощі при заміщенні всіх вакантних кафедр, причому на всіх факультетах, окрім медичного, будуть продовжуватися. При цьому члени комітету апелювали, як і раніше, до досвіду Німеччини та Франції, де існував лише науковий ступінь доктора [17, с. 45]. Хоча 4 січня 1864 р. влада відмінила іспити для пошукачів докторського ступеня, залишивши тільки захист дисертації, але на професорських посадах залишилось багато магістрів. Наприклад, в університеті Святого Володимира – 10, а в Харківському – 7 магістрів виконувало обов'язки не лише екстраординарного, але й ординарного професора. Загалом у п'яти університетах Російської імперії 47 осіб займали професорські посади, не маючи наукового ступеня доктора. За 20 місяців після червня 1863 р. лише 13 викладачів захистили докторські дисертації.

Кардинально, як бачимо, не змінив ситуацію і царський указ від 29 липня 1863 р. щодо надання професорських місць лише докторам. Вчена рада Університету Святого Володимира зазначала, що при 4–6-годинному лекційному навантаженні в короткий термін підготувати докторську дисертацію неможливо. Крім того, праця над нею буде відволікати від якісної лекційної роботи. Тому навесні 1865 р. рада визначила дворічний термін для захисту професорами-магістрами докторських дисертацій. При цьому виникло природне питання: чи повинні захищати їх заслужений ординарний професор грецької словесності І. Я. Нейкірх та заслужений екстраординарний професор загальної історії О. І. Ставровський. А вже перший з них займав цю посаду вже 27 років, а О. І. Ставровський – 23 роки [13, с. 40]. Певно всі розуміли, що питання риторичне.

Деяко раніше юридичний факультет цього університету, маючи на початок 1864 р. п'ять вакантних кафедр і невдалі конкурси, вирішив зробити ставку саме на приват-доцентів. Для бажаних зайняти цю позаштатну посаду факультет згоджувався прийняти навіть не *pro venia legendi*, а скорочене розмірковування. Претендент повинен також надати програму викладання своєї дисципліни і прочитати дві пробні лекції. При цьому він давав зобов'язання протягом не більше двох років

захистити магістерську дисертацію. У такому разі приват-доцент міг у першу чергу бути надісланим за кордон для поглиблення знань. Члени факультету запевняли, що справжня оцінка здібностей осіб, які претендували на професорські місця, «можлива лише в університеті шляхом приват-доцентства». А вже аналіз лише їхніх праць, звітів може бути й помилковим [8, с. 6–8].

Висновок. Таким чином, з прийняттям університетського статуту 1863 р. увага до посади, обов'язків та прав приват-доцентів поступово підвищувалася. Незважаючи на невизначеність свого матеріально-фінансового становища, вони демонстрували у своїй більшості захопленість наукою. Звичайно, шлях до професорських посад у них був, як правило, нелегкий, однак значна частина приват-доцентів його все ж додала.

📖 Список використаних джерел

1. Замечания на проект общего Устава императорских российских университетов. Ч.1 – СПб. : В тип. Императ. акад. наук, 1862. – 479 с.
2. Заседание 20-го января 1866 года // Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета. – 1866. – С. 1–60.
3. Кистяковский, А. О пресечении обвиняемыми способов уклонения от следствия и суда, в особенности о предварительном тюремном заключении (окончание) / А. Кистяковский // Университетские известия (К.). – 1866. – № 2. – С. 1–20.
4. Леонтович, Ф. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI столетий / Ф. Леонтович // Университетские известия. Отдел II (К.). – 1863. – № 10. – С. 1–48.
5. Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна, ф.1, оп.3, п.4, №1700, а. 48.
6. Обзор деятельности Министерства народного просвещения и подведомственных ему учреждений в 1862, 63 и 64 годах (с приложениями). – СПб. : В тип. Ф. С. Сушинского, 1865. – 331, 384 с.
7. Отчёт о состоянии Императорского университета Святого Владимира за 1841–42 и 1842–43 учебные годы. – Киев : в ун. тип., 1844. – 122 с.
8. Отчёт по университету Св. Владимира за 1863 год (продолжение) // Университетские известия – 1864 № 7. – С. 1–51.
9. Отчёты о диссертациях... // Университетские известия (К.). – 1862. – № 5. – С. 37–42.
10. Протоколы заседаний Совета 2-го октября 1864 года // Университетские известия (К.). – 1864 – № 11 – С. 5–20.
11. Протоколы заседаний Совета 9-го ноября 1866 года // Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета 1866 года (Х.). – № 9. – С. 267–278.
12. Протоколы заседаний Совета 23-го ноября 1862 года // Университетские известия (К.). – 1862 – № 11 и 12 – С. 25–50.
13. Протоколы заседаний Совета 26-го марта 1865 года // Университетские известия (К.). – 1865. – № 5 – С. 39–60.
14. Протоколы заседаний Совета 1-го июня 1865 года // Университетские известия (К.). – 1865. – № 8. – С. 5 – 20.
15. Протоколы заседаний Совета 7-го декабря 1865 года // Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета 1865 года (Х.). – № 10. – С. 1–20.
16. Протоколы заседаний Совета 13-го декабря 1866 года // Университетские известия (К.). – 1866. – № 2. – С. 1 – 20.
17. Протоколы заседаний Совета 30-го сентября 1866 года // Университетские известия (К.). – 1866. – № 11. – С. 34–70.
18. Протоколы заседаний Совета 16-го сентября 1866 года // Университетские известия (К.). – 1866 – № 11 – С. 1–33.
19. Речь о важности преподавания гигиены в учебных заведениях, произнесенная в торжественном заседании Общества киевских врачей, 1-го ноября 1864 года. приват-доцентом Университета Св. Владимира, доктором Л. А. Меровским // Университетские известия (К.). – 1864. – № 12. – С. 20–33.

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 27.03.2016

Таможская И. В. На пути к профессуре: карьерные трудности приват-доцентов дореволюционных университетов Украины.

Ⓐ Автор анализирует процесс постепенного введения для преподавания в университетах кадров приват-доцентов. При этом подчёркивается, что и власть, и руководство учебных заведений пытались выискивать как в гимназиях, кадетских корпусах, так и среди выпускников университета талантливую молодёжь. Доказывается, что институт приват-доцентуры не мог быстро занять прочные позиции из-за сугубо субъективных факторов.

Ключевые слова: приват-доценты, вакантные кафедры, доценты, *pro venia legendi*, оплата.

Tamozhs'ka I.V. On the way to the professorship: career difficulties of private assistant professors of pre-revolutionary Ukrainian universities.

Ⓐ The author analyzes the process of gradual implementation to teaching at universities the private assistant professors staff. At the same time it is emphasized that both the authorities and administration of the educational institutions sought the talented youth at gymnasia and military schools, as well as among the university graduates. It is proved that the institution of private assistant professors couldn't promptly take strong positions due to exceptionally human factors.

Key words: private assistant professors, vacant departments, assistant professors, *pro venia legendi*, payment.